

Sima Quliyeva³⁰

Tibbi terminologiyanın kommunikativ-koqnitiv problemləri

Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisə olub cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edir, bəzi hallarda müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında olur. Həmin təsir özünü sosial qrupun, sferanın və sahənin leksikasının işlədilməsində göstərir. Buna baxmayaraq bu amil eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına mane olmur və olmamalıdır. Dil həm də informasiyanın toplanması, qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsi vasitəsidir. Dildə cəmiyyətin bütün üzvləri istifadə edir. Bununla belə, elə sahələr vardır ki, orada dildən istifadəçilərin dairəsi sıxılır və bu halda dildə istifadə olunan bəzi vahidlər, daha çox dilin leksik vahidlərinin bir qismi yalnız sahə mütəxəssislərinə aydın olur. Bu leksika xüsusi leksika adını almışdır.

Terminlər dilin xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. «Dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxik ardıcılıqla düzülmiş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni, bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın da müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır» (1, s.5).

Terminlər elmi-texniki tərəqqi prosesində yaranır. Bu tərəqqi ilə bağlı dilin lüğət fondundakı terminlərin sayı müntəzəm artır. Anlayış bildirən hər hansı bir söz elm sahəsində predmetin, hadisənin, gerçəkliyin elmi süzgəcindən keçərək xüsusiləşmə yolu ilə terminləşir. Yeni termin təkcə bu və ya digər elm sahəsinin leksik vahidi deyil, həm də cəmiyyətin sosial-ictimai fəaliyyətini dildə əks etdirən leksik qatın elementi olur. Lazım gəldikdə hər bir dil daşıyıcısı məlumat kitablarından, ensiklopediyalardan termini tapıb onun mənasını öyrənmək imkanına malikdir. Təbii ki, bu imkanın reallaşması üçün müvafiq ədəbiyyat, sorğu kitabları olmalıdır. Azərbaycanda terminologiyaya aid tədqiqatlar sistemli xarakter daşıyır və ardıcıl davam etdirilir. Hazırda terminoloji sistemi öyrənilməmiş sahə, demək olar ki, qalmamışdır və bu cəhət müvafiq tədqiqatları yeni istiqamətlərdə davam etdirmək, terminologiyanın bu gün üçün aktual olan məsələləri ilə məşğul olmaq lazımdır. Eyni zamanda lüğət, ensiklopediya və məlumat kitabları da indi ölkədə yetərinə nəşr edilmişdir.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr dilin leksik sistemində təsir göstərir, yeni söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibi, eləcə də terminoloji sistemi daim zənginləşir.

Müasir dövr terminologiyasının səciyyəvi cəhəti terminlərin sayının artmasında, həmçinin ümumişlək leksik qata keçən terminlərin çoxalmasında əksini tapır. Hər bir dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində terminlərlə bağlı üç meyil müşahidə olunur: 1) terminlərin ümumişləkləşməsi; 2) beynəlmiləl elmi terminlərin artması; 3) yeni terminlərin ingilis dili və onun vasitəsi ilə alınması.

Birinci meyilin izahı çətin deyildir. Əgər son iyirmi, otuz ildə Azərbaycan dilində yaradılmış yeni sözlərin və yeni terminlərin sayını müəyyənləşdirib müqayisə etmək olsa, yeni terminlərin miqdarca çoxluğu açıq-aşkar şəkildə özünü göstərəcəkdir.

Texnika məişətə sürətlə nüfuz edir və ümumişlək leksik qata terminlərin keçməsinə zəmin yaradır. İnsanların intellektual səviyyəsi artdıqca, dil əlaqələri genişləndikcə terminlərin də dildə yeri və tətbiqi sahəsi genişləyir. Birinci meyil determinləşmə də adlandırılır. Bu, terminlərin terminoloji sahədən çıxıb ünsiyyət sahəsinə daxil olmasıdır. Determinləşmə ilə yanaşı terminologiyada «reterminləşmə» anlayışı da istifadə olunur ki, bu təkrar terminləşmə anlamına gəlir. S.Sadiqova terminologiyada determinləşmə və reterminləşməyə münasibət bildirərkən göstərir ki, «terminologiyaya daxil olan terminlərin bir qismi müəyyən mühtidə ümumişlək səciyyəyə daşısa da, bu mühtidən kənarında xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. ...

Müxtəlif dillərin terminoloji sisteminin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Bu proses dilin ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının zənginləşmə mənbələrindən biri kimi özünü göstərən dil hadisəsidir. Bu proses dilçilikdə reterminləşmə və determinləşmə adlanır» (2, s. 9).

Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası artır. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sistemində yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır.

Müasir dövrdə cəmiyyətin əksər üzvlərini terminoloji sahə ilə bağlama, terminoloji səciyyə daşıyan sözləri öyrənmə məcburiyyəti internet və ümumiyyətlə, yüksək texnologiyalarla birbaşa əlaqədir. İnternet və mobil telefonlardan, kompüterlərdən istifadə qeyd edilən sahə terminlərinin determinləşməsinə səbəb olur. İnternet, feysbuk, printer, fayl, votsap, sayt, bloq, bloqger, onlayn, internet-mağaza və s terminlərin mənası indi çoxlarına məlumdur və gündəlik danışq dilində də belə vahidlərdən istifadə edilir.

Cəmiyyət üzvlərini eyni zamanda əlaqəli olduğu bir sıra başqa sahələr də vardır. Musiqi, incəsənət, ədəbiyyat, idman və tibb bu qəbildəndir.

Tibb insanların sağlamlığı ilə bağlı olduğundan bu sahəyə dair bəzi biliklərə yiyələnmək istəyi mütəxəssis olmayanlarda da müşahidə edilir. Bundan əlavə, adi adamların tibb sahəsinin mütəxəssisləri ilə poliklinikada, tibb mərkəzlərində, laboratoriyalarda, xəstəxanalarda, sağlamlıq mərkəzlərində, fitnes klublarında, sanatoriya və kurortlarda, nəhayət əczaxanalarda təmaslar artır. Adamlar özlərinin yaxınlarının xəstəlikləri, dünyada geniş yayılmış xəstəliklər haqqında məlumatlara malik olurlar ki, bu məlumatlarda tibb terminologiyasında az və çox dərəcədə istifadə olunur. Məhz bu cəhətdən tibb terminologiyası kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bir sıra tibb terminləri determinləşir və danışq dilinə keçir.

Tibb terminologiyası ilə təması ortaya çıxaran bir amil də dərmanlar, onların adları və istifadə qaydalarıdır. Hazırda apteklərdə buraxılan bütün dərmanlar “dərman pereparatlarının istifadəsi üzrə təlimatlarla təchiz olunur. Bu məqalənin yazılmasına da bizi sövq etdirən məhz belə təlimatlardır.

Qeyd edək ki, dərman qutularına əlavə olunan bu təlimatlar Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Farmokoloji və Farmkopeya Ekspert şurasında təsdiq olunur. Dərman qutusundakı kağız içliklər “Dərman vasitəsinin istifadəsi üzrə təlimat” adlandırılır və bəzilərinə bu addan sonra mötərizədə “xəstələr üçün” ifadəsi də əlavə olunur. Bir sıra belə təlimatlarda içliyi

atmamaq, ikinci dəfə oxumaq da tövsiyə olunur. Məsələn, “detraleks” dərmanına əlavə olunmuş təlimat belə başlanır: “Pereparatın qəbuluna başlamazdan əvvəl bu içlik vərəqəni sona qədər diqqətlə oxuyun, çünki burada sizin üçün vacib məlumat var. Bu içlik vərəqəni saxlayın. Onu yenidən oxumağa ehtiyacınız yarana bilər”[3]

“Enap” dərmanına əlavə edilmiş təlimatdan aydın olur ki, bu dərmanın beynəlxalq patentləşdirilmiş “Enalapril” adı vardır. Təlimatda Kimyəvi adı, Tərkibi, Təsviri, Farmakoterapevtik qrup, ATC kodu, Farmakoloji xüsusiyyətləri, Farmakokinetika, İstifadəsinə göstərişlər, Əks göstərişlər, Xüsusi göstərişlər, Hamiləlik və laktasiya dövründə istifadəsi, Nəqliyyat vasitələrini və potensial təhlükəli cihazları idarəetmə qabiliyyətinə təsiri, Digər dərman vasitələri ilə qarşılıqlı təsiri, Ehtiyat tədbirləri, İstifadə qaydası və dozası, Əlavə təsirlər, Ürək-damar sistemi tərəfindən əlavə təsirlər, Sinir sistemi tərəfindən əlavə təsirlər. Hissiyat orqanları tərəfindən əlavə təsirlər, Tənəffüs sistemi tərəfindən əlavə təsirlər, Allergik reaksiyalar, Sidik ifrazı sistemi tərəfindən əlavə təsirlər, Digər əlavə təsirlər, Doza həddinin aşılmasının əlamətləri, Buraxılış forması, Saxlanma şəraiti, Yararlıq müddəti, Aptekdən buraxılma şərti, İstehsalçı, Azərbaycan nümayəndəliyi bölmələri vardır[4]. Bu bölmələrin hər birində verilən məlumatın xəstə üçün əhəmiyyətli ola bilər şübhə doğurmur. Bununla belə, istifadəçi və ya xəstə tibb üzrə mütəxəssis olmadığından bölmə adlarını bildiren terminlərin mənasını başa düşməlidir. Bölmə adları arasında alınma terminlər vardır: farmakoterapevtik qrup, ATC kodu, farmakoloji xüsusiyyətləri, farmakokinetika, laktasiya dövrü, doza, allergik reaksiyalar. Belə qəbul edək ki, xəstə alınma “farmakologiya”, “farmakoloji xüsusiyyətlər”, “allergiya”, “reaksiya”, “allergik reaksiya”, “doza” sözlərinin nəyi ifadə etdiyi haqqında məlumata malikdir. Bu halda təlimatın qeyd olunan bölmələrində verilən təlimatı oxuyub başa düşməlidir. Yeri gəlmişkən onu qeyd edək ki, təlimatda verilmiş “ATC kodu C09AA02” xəstə üçün əhəmiyyətli informasiya deyildir. Bu informasiya ola bilsin ki, həkimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin dərmanı xəstəyə yazmış həkim yəqin ki, bu barədə məlumatlara malikdir və təlimat da dərman qutusunun içindədir və xəstə bu içlik vərəqəni oxuyur. Onun yenidən həkimə müraciət edib təlimatda yer alan terminoloji səciyyəli sözləri izah etməsinə yəqin ki, ehtiyac olmamalıdır. Deməli təlimat hazırlanarkən qeyd edilən cəhət nəzərə alınmamışdır. Təlimatı oxuyarkən xəstə kommunikasiya iştirakçısı olur və onun informasiya aldığı mənbə təlimat mətnidir. Bu kommunikasiya prosesində təlimatda yer alan tibb terminlərinin kommunikativ-koqnitiv xüsusiyyətləri üzə çıxır. Kommunikativlik prosesinin uğurlu olması üçün oxuyan mətnə verilən informasiyanı başa düşməli, verilən təlimatı dərk etmə isə koqnitivliklə bağlıdır.

Təlimatın “farmakoterapevtik qrup” bölməsi “Çevrilmiş-angiotenzin (APF) ingibitoru” konteksti verilmişdir. Burada “Çevrilmiş-angiotenzin” termini və onun abreviatur variantı “APF”, “Çevrilmiş-angiotenzin ingibitoru” termin-söz birləşməsi yer almışdır. Xəstə hər şeydən əvvəl “angiotenzin” termininin mənasını bilməlidir, bundan sonra “çevrilmiş-angiotenzin” nədir?” və “çevrilmiş-angiotenzin ingibitoru” nədir?” kimi suallara cavab axtarmalıdır. Fikrimizcə, belə sualların cavablarını tibb üzrə ensiklopediyalarda axtarmaq lazım gələcəkdir ki, xəstədə bu kimi vəsaitin olması isə real deyildir. “Çevrilmiş-angiotenzin ingibitoru” termin-söz birləşməsi üzrə internet axtarışı 40 nəticə verir[5].

Birinci mənbə (angiotenzin çevirici ferment) sənədini aqivləşdirdikdə orada terapiya üzrə test suallarının verildiyini görürük [6]. İkinci mənbənin aktivləşdirmə bizi Mehman Ağayevin 2007-ci ildə çap olunmuş 352 səhifəlik “Nefrologiya” kitabı ilə üz-üzə qoyur. Axtarışda bu nəticənin alınması “əmələ gəlir, renin-angiotenzin-aldosteron sisteminin mühüm komponenti Bu üsullar oksidləşdiricilərin təsirindən bilirubinün yaşıl bilverdinə çevrilməsi- Mikofenolat-mofetil inozin monofosfat dehidrogenazın ingibitoru” konteksti ilə əlaqədardır [7].

Üçüncü mənbə 2 “R.G.Rzayev, V.G.Fərzəliyev Heyvanların fiziologiyasından praktikum (dərs vəsaiti). Bakı-2014, 265 səhifə” kitabıdır [8].

Digər mənbələr də axtarılan informasiyanın birbaşa əldə edilmə imkanını vermir. “Angiotenzin” üzrə axtarış da birbaşa nəticə vermir. Beləliklə aydın olur ki, təlimatın “farmakoterapevtik qrup” bölməsindəki məlumat da xəstəyə heç nə vermir.

Terminlərin sabitləşməsi onların dildə mənimsənilməsinin göstəricisidir. Sabitləşmiş terminlər dilin həm leksik, həm də qrammatik normalarının tələblərinə cavab verir, belə terminlərin fonetik cildi qərarlaşır, onlar üçün orfoqrafik və orfoepik normalar müəyyənləşir. Eyni zamanda termin işlək olur və sahə mütəxəssisləri tərəfindən qəbul olunur. Təhlilə cəlb edilmiş halda terminin artıq mütəxəssis üçün deyil, xəstə üçün aydın olması məsələsi qoyulur ki, onun Səhiyyə Nazirliyinin təqdim etdiyi və xəstəyə dönmə-dönə oxunması məsləhət görülən təlimatda izahsız və lazımsız olaraq verilməsi aşkardır.

Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsinin əsas səbəblərindən biri onların ifadə etdikləri anlayış və predmetlərin obyekt dildə yoxluğudur. Obyekt dildə anlayışı ifadə edən termin olmadıqda həmin termin mənbə dildən alınır. Mənbə və obyekt dillərin terminoloji səviyyədə əlaqə prosesi həmişə terminin alınması ilə nəticələnir. Çox zaman mənbə dildəki terminin obyekt dildə qarşılığı axtarılır, yeni terminin yaradılmasına cəhd göstərilir. Dərmanlara əlavə olunan təlimatlarda bir sıra terminlərin Azərbaycan mənşəli qarşılıqları ilə rastlaşmaq olur. Lakin bu təlimatlarda alınmalar və daha çox beynəlmiləl alınma terminlər də çoxluq təşkil edir ki, onların internasioializmi də mütəxəssis səviyyəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məlumdur ki, «beynəlmiləlterminlər» anlayışının təyininə daha çox terminin ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsi əsas götürülür və beynəlmiləl terminlər buna görə təyin edilir.

Tədqiqatçıların böyük bir qismi müxtəlif sistemli dillərdə qeyd alınan, oxşar semantikaya, qrafik, fonetik və morfoloji əlamətlərə malik olan sözləri internasioial sözlər adlandırır. İnformasiya mübadiləsinin güclənməsi şəraitində alınan yeni terminlərin ümumişlək leksik qata keçməsi onların internasioial söz çevrilməsinə təkan verir. Lakin bu o demək deyildir ki, beynəlmiləl terminlər dildən istifadə edənlərin hamısı tərəfindən mənimsənilir, öyrənilir. Dərman pereparatlarına əlavə olunan təlimat mətnlərinin təhlili göstərir ki, onlarda istifadə olunan beynəlmiləl terminlərin, daha doğrusu üç müxtəlif sistemli dildə eyni şəkildə işlənən terminlərin mənalı mütəxəssislərə aydın ola bilər və xəstələr, dərman istifadəçiləri onların mənalılarından xəbərsiz olurlar. Bu isə terminlərin kommunikativlik və koqnitivlik xüsusiyyətlərinin pozulması kimi başa düşülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

Супернская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. - Москва, Наука. 1989

Садıqova S. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər//Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2010, s.5-11.

“Detraleks” dərmanına əlavə olunmuş “Dərman vasitəsinin istifadəsi üzrə təlimat (xəstələr üçün)

“Enap” dərmanına əlavə olunmuş “Dərman vasitəsinin istifadəsi üzrə təlimat(xəstələr üçün)”

https://www.google.az/search?biw=1378&bih=720&ei=0ZuoW_D9BIWagAaY7qToDQ&q=“Çevrilmiş-angiotenzin+ingibitoru”&oq

angiotenzin çevirici ferment// www.snsk.az/snsk/file/2015-08-25_15-26-46.docx

ii fəsil// snsk.az/snsk/file/2013-05-29_11-29-13.pdf

R.G.Rzayev, V.G.Fərzəliyev Heyvanların fiziologiyasından praktikum (dərs vəsaiti). Bakı-2014, 265

səhifə//elibrary.bsu.az/books_rax/N_43.pdf

Развитиетерминологиитеориивоспитаниявовзаимодействииислексикойдругихнаук//http://portalus.ru (с)

ПаршинаО. Д. Терминологическая лексика в аспекте семантики, структуры и функционирования (Дидактика) : Дис. ...

канд. филол. наук. Самара, 2006// http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/175729.html

Açar sözlər: terminologiya, termin, tibb termin, beynəlmiləl termin, semantik transformasiya, determinləşmə, reterminləşmə

Ключевые слова: терминология, термин, медицинский термин, интернациональный термин, семантическая

трансформация, детерминологизация, ретерминологизация,

Key words: terminology, term, medical term, international term, semantic transformation, determinologization, re-terminology

Коммуникативно-когнитивные особенности заимствованных медицинских терминов

Резюме

В статье исследуются вопросы связанные с употреблением заимствованных медицинских терминов в инструкциях по медицинскому применению препаратов, предназначенных для больных. Анализ текстов таких инструкции показывают, что значение основной части таких терминов не может быть ясным для больных. Специальная лексика составляет терминологический фонд языка. Развиваются различные области науки. Каждая новая область имеет свою терминологию. Множество терминов отдельно взятой науки дает возможность для создания различных видов словарей данной отрасли. Но терминологические словари предназначены для специалистов. Анализ терминов употребляемых в инструкциях лекарственных препаратов показывает, что такие инструкции по причине сложности и неясности передаваемой информации не пригодны для больных.

Communicative and cognitive peculiarities of borrowed medical terms

RESUME

The article studies questions related with the usage of borrowed medical terms in medical prescriptions' instructions which are intended for patients. The analyses of these texts reveal that meaning of main part of such terms are not fully understood by the patients. Special lexis is a terminological fund of the language. Various spheres of the science are being developed and each new sphere has its own terminology. Terms of any single science gives opportunity to constitute various kinds of dictionaries of this or that branch. However, terminological dictionaries are intended for specialists. The analyses of terms using in medical prescriptions' instructions shows such instructions are not useful for patients because of difficulty and unclear of information indicated in the instructions.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova